

Н. П. Крейдун, О. Є. Поліванова, О. А. Невоснна

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ

У статті представлені результати дослідження особливостей соціальної реабілітації неповнолітніх засуджених в умовах соціальної ізоляції. Показано, що умовою ефективної соціальної реабілітації є її спрямованість на систему цінностей особистості. Порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій в групах засуджених та просоціальних підлітків виявив найбільш розбіжності за цінностями, які відбивають ставлення підлітків до соціального оточення та свого місця в ньому: у просоціальних підлітків ці цінності є більш вираженими та сталими. Спираючись на результати дослідження, визначено поняття соціальної реабілітації неповнолітніх засуджених в умовах соціальної ізоляції та сформульовані її особливості. Одним із засобів досягнення позитивних результатів цього процесу є введення системи аверсивних стимулів в позитивні, спрямовані на особистість.

Ключові слова: цінності, соціальна реабілітація, неповнолітні засуджені, соціальна ізоляція.

У сучасній ситуації високої соціально-психологічної напруги особливі зусилля психологів направлені на підтримку гуманного, доброзичливого психологічного клімату у суспільстві. Як вважав Серед Г. К. [5], найбільш чутливим індикатором і найбільш безпосереднім виразником різноманітних змін у стані суспільного здоров'я (проявів психологічної втоми, депресії, соціальних фобій і неврозів, кризи духовності, моральної деградації) є та частина суспільства, яка найменше повинна на собі відчувати дію соціального нездоров'я, бо ще «не жила на світі» й більш за все відгороджена від складнощів життя, – діти і молодь. Іншими словами, кризові явища у суспільстві проявляються в поведінці дітей раніше, ніж вони усвідомлюються дорослими. Вищезначене було названо автором парадоксом соціального наслідування. Чому так відбувається? Можна вважати, що надвисока сенситивність дітей та підлітків обумовлюється недостатнім рівнем сформованості індивідуального досвіду [4], неадаптивною здатністю вбирати в себе у чисто-му виді (через емоційні канали) найменші зміни у суспільному настрої і відповідати на них безпосередньо, тобто обминаючи «рефлексивні» інстанції свідомості. Так, девальвація соціальних цінностей у «дорослому суспільстві» негайно виражається у характерній зміні у поведінці молодшого покоління, яку можна назвати редукцією від «соціо до біо». Така редукція проявляється, наприклад, у перевазі «тілесних радощів» і різноманітних задоволень: суспільство старіє, наркоманія молодшає.

Нажаль, ми вимушені констатувати: у сучасному суспільстві зростає дитяча злочинність. Причини цього зростання достатньо детально вивчені та проаналізовані психологами, педагогами, юристами. Але, на наш погляд, аналіз «внутрішніх» чинників злочинності, тобто психологічних (особистісних) потребує деякого перегляду. І, перш за все, це стосується рецидивної злочинності.

Добре відомо, що сучасні пенітенціарні установи для неповнолітніх іноді виконують не стільки виправну функцію, скільки функцію формування делінквентного досвіду, а це, в свою чергу, сприяє формуванню специфічного, аномативного способу життя [2].

Це припущення і стало підґрунтям формування мети нашого дослідження: аналіз особливостей соціальної реабілітації засуджених підлітків в умовах соціальної ізоляції.

Під соціальною реабілітацією засуджених підлітків ми розуміємо [1] процес активного відновлення та пристосування індивіда до соціального середовища, в якому він перебуває. У кожного індивіда соціальна реабілітація відбувається залежно від ціннісних орієнтацій, обраних цілей і можливостей їх досягнення в конкретних умовах. Соціальна реабілітація проявляється найбільш яскраво під час зміни діяльності людини і її соціального оточення. До найбільш важливих цілей соціальної реабілітації можна віднести наступні: відновлення соціального статусу суб'єкта, досягнення духовної, соціальної та матеріальної незалежності, підвищення соціальної адаптації до новонабутих умов життєдіяльності. У процесуальних аспектах соціальної реабілітації, на наш погляд, можна виділити операціональний компонент, у якості якого виступають ціннісні орієнтації неповнолітніх, адже саме вони як вид мотивації становлять ядро особистості, а саме на ньому і базується, ґрунтується соціальна реабілітація. В умовах ізоляції від суспільства перед практичними психологами стоять дуже важкі задачі, які коротко можна означити як задача повернення підлітка до суспільства, задача зменшення рецидиву злочинності серед неповнолітніх. Але першочерговою ми вважаємо задачу формування психологічної готовності підлітка до життя поза ґратами. У такому контексті, вивчення системи ціннісних орієнтацій підлітків набуває особливої значущості.

Нами було проведено дослідження системи ціннісних орієнтацій засуджених підлітків віком 14–16 років. Контрольну групу склали підлітки загальноосвітніх шкіл міста Харкова того ж віку. У якості інструментарію був застосований «Тест ціннісних орієнтацій» (М. Рокіча).

Якісний аналіз отриманих результатів дозволив нам виділити найбільш та найменш значущі термінальні та інструментальні цінності у групах досліджуваних – делінквентів та просоціальних підлітків. Так, найбільш значущими термінальними цінностями у групі засуджених є «свобода», «життєва мудрість», «здоров'я» (1, 2 та 3 місце у рейтингу відповідно). У групі просоціальних підлітків – «здоров'я», «наявність хороших і вірних друзів», «розвиток (робота над собою, постійне фізичне та духовне вдосконалення)».

Як бачимо, цінність «здоров'я», є важливою для всіх досліджуваних, що є цілком зрозумілим: здоров'я є важ-

ливою умовою особистісного зростання, про що свідчить високий ранг [3] цінності «розвиток» в групі делінквентів. Значимість цінності «наявність хороших і вірних друзів» є підтвердженням ведучого типу діяльності – інтимно-особистісне спілкування – в підлітковому віці.

Не дивлячись на те, що «свобода» у стимульному матеріалі дослідження трактується як «самостійність, незалежність в думках і вчинках», ми вважаємо, що найвищий ранг цієї цінності у делінквентів пояснюється дещо іншим її розумінням, а саме – як відсутність умов ізоляції від суспільства. Це і є найбільш важливим для них.

Можна вважати, що високий ранг (2 місце в ієрархії) цінності «життєва мудрість (зрілість думок і здоровий глузд)», що досягається життєвим досвідом, в групі делінквентів може свідчити про початок усвідомлення результатів скоєних вчинків в цій групі засуджених. Але це припущення потребує подальших досліджень.

В обох групах досліджуваних є цінності «вихованість» (1 місце – у просоціальних, 2 – у делінквентів), «акуратність» (1 місце – у засуджених, 2 – у просоціальних підлітків). Це дозволяє нам говорити про те, що підлітки, незалежно від соціальних умов існування, усвідомлюють важливість цих якостей як способу досягнення життєвих цілей. Але до цього у просоціальних підлітків важливою є цінність «відповідальність (почуття обов'язку, вміння тримати своє слово)», а засуджені спираються на «тверду волю (вміння наполягати на своєму, не відступати перед труднощами)». Така різниця і є свідченням, на наш погляд, дещо різної оцінки підлітками свого місця у соціумі: просоціальні підлітки усвідомлюють свій зв'язок з макро- та мікросоціумом, в той час, як засудженні вважають, що головне – відсутність компромісів у спілкуванні з соціумом.

Найменш значимими термінальними цінностями в обох групах досліджуваних є «творчість (можливість творчої діяльності)» (17 місце в рейтингу цінностей в обох групах), «щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому)» (відповідно 16 місце – у просоціальних, 18 – у асоціальних підлітків).

Дані факти можна пояснити закономірностями підліткового віку, а саме, спрямованістю підлітків на власну особистість, що і робить цінність «щастя інших» незначимою. Також низький рейтинг цінності «творчість», з нашої точки зору, обумовлюється тим, що підлітки не розглядають ще побудову власного життя як прояв творчості. До того ж в умовах ізоляції, суворої дисципліни нівельована сама можливість творчості як такої. Це підтверджується низьким рейтингом цінності «розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків)» у засуджених підлітків. Найменш значимою термінальною цінністю у просоціальних підлітків є «краса природи і мистецтво (переживання прекрасного в природі і мистецтві)», що є цілком логічним, адже підліток зосереджений на власній особистості.

Серед найменш виражених інструментальних цінностей в обох групах можна відмітити цінність «широта поглядів» як вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати

інші смаки, звичаї, звички. (18 місце – у засуджених, 16 місце – у школярів). На нашу думку, це теж є проявом підліткового егоцентризму.

Просоціальні підлітки відхиляють як засіб досягнення своїх цілей цінність «непримиренність до недоліків в собі та інших (що, знову ж узгоджується з прийняттям ними обов'язків перед суспільством)» (16 місце в рейтингу), в той час як для засуджених підлітків в умовах виправної колонії неможливим стає «сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів» (16 місце у рейтингу).

Однак, просоціальні підлітки не ставлять високих умов до життя (ранг цінності «високі запити» – 17), а для засуджених не є характерною працьовитість, продуктивність в роботі (16 ранг цінності «ефективність у справах»).

Кількісний аналіз отриманих результатів (коефіцієнт Стюдента) дозволив виділити значущі відмінності між ранговими показниками термінальних та інструментальних цінностей в групах досліджуваних. Результати представлені в табл.1. Дані таблиці свідчать про те, що найбільш значущі відмінності спостерігаються за цінностями «здоров'я» ($p > 0,001$), «краса природи і мистецтва» ($p > 0,001$) та «наявність хороших та вірних друзів» ($p > 0,001$). При цьому цінності «здоров'я» та «наявність хороших та вірних друзів» є найбільш значимими у просоціальних підлітків. Тобто, підтримка власного здоров'я та встановлення дружніх стосунків з оточуючими є важливою складовою цих підлітків. Для делінквентних підлітків «здоров'я» є також важливою цінністю, але вони розуміють його як позбавлення від шкідливих звичок та запобігання стресових ситуацій, які впливають на їх психологічне благополуччя. А тому це в умовах ізоляції є менш важливим.

У той же час цінність «краса природи і мистецтва» значно вище виражена у засуджених, що може бути пов'язано з недоступністю прекрасного для цих підлітків в умовах ізоляції. Це повністю узгоджується з високою значимістю цінності «свобода» для цієї групи.

Також значущі розбіжності між групами виявлені в таких термінальних цінностях як «розвиток» ($p > 0,05$) та «упевненість у собі» ($p > 0,05$): для просоціальних підлітків означені цінності є більш важливими. Враховуючи те, що «упевненість в собі» трактується як внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів, а «розвиток» – як робота над собою, постійне фізичне та духовне вдосконалення, саме досліджувані цієї групи мають всі можливості для їх досягнення у власному та суспільному житті.

Зазначимо, що значущі відмінності зафіксовані стосовно цінності «суспільне покликання» ($p < 0,01$): ця цінність є значуще важливішою для засуджених підлітків. На перший погляд ці результати є парадоксальними. Але, оскільки ця цінність розуміється як пошана оточуючих, колективу, товаришів по роботі, ми припускаємо, що саме існування в умовах соціальної ізоляції примушує цю групу підлітків усвідомлювати важливість безпосереднього соціального оточення для власного життя. В той же час для просоціальних підлітків це не є актуальним.

Показники значущих відмінностей між ціннісними орієнтаціями в групах засуджених та про соціальних підлітків

Термінальні цінності				
Цінності	Засуджені	Школярі	Відмінності між двома групами	
	Середнє по групі	Середнє по групі		
Активне діяльне життя (повнота і емоційна насиченість життя)	10,33	8,30	1,61	-
Життєва мудрість (зрілість думок і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом)	7,83	9,67	1,38	-
Здоров'я (фізичне і психічне)	8,00	2,10	4,79	***
Цікава робота	10,17	9,27	0,72	-
Краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і в мистецтві)	9,43	14,27	4,32	***
Любов (духовна і фізична близькість з улюбленою людиною)	8,03	7,97	0,04	-
Матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальної скрути)	8,30	9,53	1,05	-
Наявність хороших і вірних друзів	8,97	4,00	4,68	***
Суспільне покликання (пошана тих, що оточують, колективу, товаришів по роботі)	9,77	12,33	2,69	**
Пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток)	8,50	10,77	1,89	-
Продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей сил і здібностей)	10,13	10,23	0,81	-
Розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення)	9,80	7,23	2,44	*
Розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків)	10,83	11,53	0,65	-
Свобода (самостійність, незалежність в думках і вчинках);	7,27	9,77	1,95	-
Щасливе родинне життя	8,30	8,50	0,13	-
Щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому)	12,57	13,70	1,09	-
Творчість (можливість творчої діяльності)	12,40	14,13	1,69	-
Упевненість в собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів)	9,97	7,27	2,32	*
Інструментальні здібності				
Акуратність (охайність), уміння тримати в порядку речі, порядок в справах	5,27	7,37	1,79	-
Вихованість (хороші манери)	5,40	5,93	0,46	-
Високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання)	9,50	12,03	2,10	*
Життєрадісність (відчуття гумору)	8,90	8,13	0,58	-
Старанність (дисциплінованість)	10,77	10,80	0,02	-
Незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче)	9,67	8,97	0,58	-
Непримиренність до недоліків в собі і інших	11,07	14,17	2,56	*
Освіченість (широта знань, висока загальна культура)	9,73	7,47	1,59	-
Відповідальність (почуття обов'язку, уміння тримати своє слово)	8,83	7,37	1,11	-
Раціоналізм (уміння здорово і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення)	9,73	10,67	0,70	-
Самоконтроль (стриманість, самодисципліна)	8,70	9,33	0,47	-
Сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів	11,13	9,13	1,58	-
Тверда воля (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами)	8,13	8,77	0,52	-
Терпимість (до поглядів і думок інших, уміння прощати іншим їх помилки)	9,63	9,53	0,09	-
Широта поглядів (уміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички)	12,23	11,77	0,39	-
Чесність (правдивість, щирість)	9,50	8,47	0,72	-
Ефективність в справах (працьовитість, продуктивність в роботі)	11,87	10,97	0,55	-
Чуйність (дбайливість)	10,60	9,73	0,40	-

У.п.: «-» – немає відмінностей, «*» – слабка відмінність $p > 0,05$, «**» – середня відмінність $p > 0,01$, «***» – сильна відмінність $p > 0,001$

Аналізуючи значущі відмінності в інструментальних цінностях, ми зафіксували наявність значущої відмінності за цінністю «високі запати» ($p > 0,05$) та «непримиренність до недоліків в собі й інших» ($p > 0,05$), при цьому для засуджених вони є більш значущими. Таке поєднання в групі засуджених може стати чинником виникнення як внутрішньої, так і зовнішньої конфліктності й привести до скоєння протиправного вчинку. Це може бути підтвердженням розуміння механізму протиправної поведінки як взаємодії психологічних особливостей особистості і зовнішніх факторів об'єктивної дійсності. При вищезазначеній конфліктності така взаємодія може бути означена як делінквентна.

Нажаль, ми вимушені констатувати зріст злочинності серед неповнолітніх. Багато з них за скоєні протиправні вчинки відбувають покарання у виховних колоніях. Сучасне суспільство ставить перед пенітенціарними закладами для неповнолітніх нові задачі, вирішення яких направлене, перш за все, на профілактику рецидиву. Мова йде про формування у делінквентів просоціального способу життя. З іншого боку, готовність до визволення з міст ізоляції є готовністю гармонійного функціонування особистості у соціальному оточенні. Така готовність спирається, перш за все, на внутрішню психологічну готовність, на «ядро» особистості – систему її цінностей.

Як показало наше дослідження, основні розбіжності між досліджуваними групами стосуються саме цінностей, які є відбитком соціальних характеристик. Тобто, саме особливості сприйняття себе та безпосереднього соціального оточення і є чинником соціальної або просоціальної поведінки. Сучасна статистика неповнолітньої злочинності це підтверджує: делінквентні вчинки частіше скоюються групою підлітків. У наших поперед-

ніх дослідженнях [3] встановлено суб'єктивну зміну своєї ролі у факті скоєння злочину під час відбування покарання. Ця зміна може бути описана патерном від «Я – невинна жертва злочину» до «Я – його організатор».

В умовах соціальної ізоляції ми можемо констатувати факт подальшої криміналізації індивідуального досвіду неповнолітніх. Цьому сприяє зовнішнє блокування можливостей для реалізації основної потреби підліткового віку – потреби у самореалізації через реалізацію базових цінностей особистості. Ця потреба може бути реалізована через самостійну творчу діяльність та систему соціальних зв'язків. Оскільки самостійна творча діяльність в умовах соціальної ізоляції є дещо ускладненою, то основна особливість соціальної реабілітації неповнолітніх засуджених полягає в формуванні об'єктивного усвідомлення свого місця і ролі в соціумі через включення засуджених в ефективну систему соціальних зв'язків.

Такий погляд дозволяє нам визначити поняття соціальної реабілітації неповнолітніх в умовах соціальної ізоляції як процес формування позитивного (просоціального) відношення до соціального оточення та визначення свого місця в ньому. Одним із засобів досягнення позитивних результатів цього процесу є переведення системи авersiveвних стимулів (Б. Скіннер) в позитивні, спрямовані на особистість, тобто гуманістичні. Бо, як свідчить світовий досвід, саме запобігання авersiveвних стимулів у системі виконання покарань є основою ефективною соціальною реабілітації.

Виявленню конкретних способів запобігання авersiveвної стимуляції в умовах пенітенціарної системи, що призводить до процесу соціальної реабілітації неповнолітніх в умовах соціальної ізоляції, і буде присвячене наше подальше дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения) / Е. В. Змановская. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 288 с.
2. Ценностная ориентация осужденных к лишению свободы: монография / А. А. Истомин. – Псков, 2010. – 212 с.
3. Крейдун Н. П. Криминогенный комплекс личности и его динамика в условиях изоляции от общества (на контингенте несовершеннолетних правонарушителей): Дис. ... канд. психол.н. / Н. П. Крейдун. – 1992.

REFERENCES

1. Zmanovskaya, Ye. V. (2003). *Deviantologiya (Psikhologiya otklonyayushchegosya povedeniya) [Deviantology (Psychology of deviant behavior)]*. Moscow: Izdatelskiy tsentr "Akademiya" [in Russian].
2. Istomin, A. A. (2010). *Tsennoznaya orientatsiya osuzhdennykh k lisheniyu svobody [Value orientation of convicted and sentenced prisoners]*. Pskov [in Russian].
3. Kreydun, N. P. (1992). *Kriminogennyy kompleks lichnosti i yego dinamika v usloviyakh izolyatsii ot obshchestva (na kontingente nesovershennoletnikh pravonarushiteley)* [Criminogenic complex of a personality and its dynamics in isolation from society (using the example of juvenile offenders contingent)]. *Candidate's thesis* [in Russian].

нарушителей): Дис. ... канд. психол.н. / Н. П. Крейдун. – 1992.

4. Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта / А. Н. Лактионов. – 2-е изд. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2010. – 366 с.

5. Середя Г. К. Избранные психологические труды: сборник / сост. Е. Ф. Иванова, Е. В. Заика. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2010. – 352 с.

narushiteley) [Criminogenic complex of a personality and its dynamics in isolation from society (using the example of juvenile offenders contingent)]. *Candidate's thesis* [in Russian].

4. Laktionov, A. N. (2010). *Koordinaty individualnogo opyta [Coordinates of individual experience]*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina [in Russian].

5. Sereda, G. K. (2010). *Izbrannyye psikhologicheskiye trudy [Selected psychological works]*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina [in Russian].

Н. П. Крейдун, Е. Е. Поливанова, Е. А. Невоенная

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ОСУЖДЕННЫХ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНОЙ ИЗОЛЯЦИИ

В статье представлены результаты исследования особенностей социальной реабилитации несовершеннолетних осужденных в условиях социальной изоляции. Показано, что условием эффективной социальной реабилитации является ее направленность на систему ценностей личности. Сравнительный анализ ценностных ориентаций в группах осужденных и просоциальных подростков выявил наибольшие расхождения по ценностям, которые отражают отношение подростков к социальному окружению и своему месту в нем: у просоциальных подростков эти ценности более выражены и устойчивы. Опираясь на результаты исследования, в статье определено понятие социальной реабилитации несовершеннолетних осужденных в условиях социальной изоляции и сформулированы ее особенности. Одним из способов достижения позитивных результатов социальной реабилитации является перевод системы авersive стимулов в позитивные, направленные на личность.

Ключевые слова: ценности, социальная реабилитация, несовершеннолетние осужденные, социальная изоляция.

N. P. Kreidun, O. Ye. Polivanova, O. A. Nevoienna

FEATURES OF SOCIAL REHABILITATION OF JUVENILE CONVICTS IN SOCIAL ISOLATION

The article presents the results of the study on social rehabilitation of juvenile offenders being in social isolation. Methodological fundamentals of this study are formulated by G. Sereda as "paradox of social inheritance", the essence of which can be demonstrated in reflexive emotional reactions of the younger generation at a variety of social transformation processes taking place in the society. It is shown that the condition for the effective rehabilitation is its focus on the value system of an individual. The comparative analysis of value orientations in groups of convicts and pro-social adolescents revealed the greatest differences in values that reflect the attitude of teenagers to the social environment and their place in it: the prosocial adolescents represent these values being more expressed and sustained. Based on the results of the research in the article, there was the notion of social rehabilitation of juvenile offenders in terms of social exclusion defined. The social rehabilitation of convicts in prison conditions is understood as a process of creating positive, pro-social attitudes to the social environment and defining their place in it. The maturity of such a positive attitude to the society along with the getting skills of pro-social ways to achieve these goals and awareness of their place in the micro- and macro-society can be regarded as a fact of psychological willing of a teenager to release from social exclusion. One way to achieve positive results in social rehabilitation is a transformation of the aversive stimuli system that represents the characteristic of criminal and penal service into the positive one towards a person. This can be achieved with a humanistic orientation of the whole system of the delinquents' re-socialization in isolation. This interpretation of social rehabilitation is a current issue for practical psychologists in the prison service. The prospects for the further research may be the search for psychologically-based forms used in the process of the social rehabilitation of adolescents in social isolation.

Keywords: values, social rehabilitation, juvenile convicts, social isolation.

Подано до редакції 08.09.2014